

BAG'RIKENGLIKNING TARIXIY-PSIXOLOGIK ILDIZLARIDOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.89.69.046>*Bafayev Muxididn Muxammadovich,**Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti psixologiya kafedrasini mudiri,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Jahontajribasidanma'lumki, davlatning barqarorligi ko'p jihatdan millatlararo munosabatlardagi turli muammolarni hal etish qobiliyatiga bog'liqdir. Shu munosabat bilan millatlararo totuvlik har qanday ko'pmillatli davlat uchun hal qiluvchi omil sifatida ahamiyat kasb etmoqda. YuNeSKO tashkiloti dunyoda tinchlik, millatlar va elatlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish borasida bag'rikenglikka oid 70 dan ziyod xalqaro hujjatlar, konvensiyalar qabul qilgan. 1995 yil 16 noyabrda YuNeSKO Bosh konferensiyasining 28-sessiyasida qabul qilingan "Bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi" [1] dunyo xalqlari ichida tinchlik va totuvlikni ta'minlash, inson huquqlari va erkinliklari ustuvorligiga asoslangan teng huquqlilik va o'zaro hamkorlik munosabatlarini qaror toptirish yo'lida muhim omil bo'lib, millatlararo totuvlik va bag'rikenglik madaniyatini umumbashariy qadriyatga aylantirish masalasining qanchalik muhimligini ko'rsatib turibdi.

Kalit so'zlar: shaxs, tolerantlik, milliy bag'rikenglik, diniy bag'rikenglik, ma'naviyat, ma'rifat, ma'naviy-axloqiy printsiplar.

ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОРНИ ТОЛЕРАНТНОСТИ*Бафаев Мухиддин Мухаммадович,**заведующий кафедрой психология, Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, доктор философии по психологическим наукам (PhD)*

Аннотация: как известно из мирового опыта, стабильность государства во многом зависит от ее способности решать различные проблемы в межнациональных отношениях. В связи с этим межнациональное согласие имеет значение как решающий фактор для любого многонационального государства. Организация ЮНЕСКО приняла более 70 международных документов, конвенций, касающихся толерантности в развитии мира, сотрудничества между нациями и народами в мире. Принятая 16 ноября 1995 года на 28-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО «Декларация принципов толерантности» [1] является важным фактором для обеспечения мира и согласия внутри народов мира, решения отношений равноправия и взаимодействия, основанных на верховенстве прав и свобод человека, общегосударственного согласия и толерантности.

Ключевые слова: личность, толерантность, национальная толерантность, религиозная толерантность, духовность, просвещение, духовно-нравственные принципы.

HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL ROOTS OF TOLERANCE*Bafayev Mukhiddin Muhammadovich,**Head of the Department of Psychology, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, doctor of philosophy in psychological sciences*

Abstract: As is known from world experience, the stability of the state largely depends on its ability to solve various problems in interethnic relations. Therefore, inter-ethnic consent is crucial as a decisive factor for any multinational State. UNESCO has adopted more than 70 international instruments, conventions on tolerance in the development of peace, cooperation between nations and peoples in the world. Adopted on 16 November 1995 at the 28th session of the UNESCO General Conference, the «Declaration of the Principles of Tolerance» [1] is

an important factor for ensuring peace and harmony within the peoples of the world, resolving relations of equality and interaction based on the rule of human rights and freedoms, national harmony and tolerance.

Key words: personality, tolerance, national tolerance, religious tolerance, spirituality, enlightenment, spiritual and moral principles.

Dunyo miqyosida keyingi yillarda madaniyatlarning umumlashuvi bilan birga aholining migratsion jarayonlari global tus olib, har bir mamlakatda o'ziga xos madaniyat, hayot tarzi va tili bilan farq qiladigan diasporalar shakllanganligi, har qanday davlatning o'z hududida yashovchi turli millatlar va elatlarning etnomadaniyati, etnik, migratsion va demografik jarayonlarni hamda aholi etnodinamikasini o'rganishi tinchlik va barqarorlikni saqlash uchun muhim ahamiyat kasb etib, ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarning dolzarb masalalaridan biri ekanligini asoslaydi.

O'zbekiston hududi qadimdan turli xalqlar va elatlar yashab kelgan mintqa hisoblanadi. "O'zbekiston millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida o'z an'analari doimo sodiq bo'lib, bu yo'ldan hyech qachon og'ishmasdan ilgari boradi. Mamlakatimizda turli millat va diniy konfessiya vakillari o'rtasida o'zaro hurmat, do'stlik va ahillik muhitini mustahkamlashga birinchi darajali e'tibor qaratiladi" [6]. Davlatimiz rahbari qabul qilgan "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi"ning 5.1-bandidagi Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash sohasidagi ustuvor yo'nalishlar: fuqarolik, millatlar va konfessiyalararo tinchlik va totuvlikni mustahkamlash; davlat mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, mamlakatning xalqaro munosabatlarda to'la huquqli sub'ekti sifatida o'rni va rolini kuchaytirish, rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish, O'zbekiston tevaragida xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shnichilik mintaqasini vujudga keltirish [4] kabi vazifalarni amalga oshirish jamiyatda nechog'li muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 19 maydagi PF-4947-son "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni mamlakatda bag'rikenglik g'oyalari keng targ'ib qilish, millatlararo munosabatlarni yanada yaxshilashda hamda uni ta'lim muassasalaridagi tashviqotini olib borishda muayyan darajada xizmat qiladi [5].

Tarixiy jihatdan tolerantlik (bag'rikenglik) insonlarga hamdard bo'la olish xususiyatlari asosida Sharq sivilizatsiyasi tarkibida shakllangan. Tolerant xulq-atvoriga ega shaxsni tarbiyalash masalasiga qadimgi davrlardanoq, alohida e'tibor qaratib kelingan. Erkinlik, inson shaxsiga hurmat, uning individualligi kabi qadriyatlar tizimi bilan bog'liqlikda mazkur fazilat noyob hodisa sifatida eng qadimgi davrlardayoq, yuzaga kelgan. Jumladan, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi hisoblangan "Avesto"da mazkur fazilatning mohiyati batafsil yoritib berilgan. "Avesto"dagi axloqiy -tarbiyaning asosini terisining rangi, tili va yashash manzolidan qat'iy nazar poktiynat, halol, qalban sof insonlarni tarbiyalash masalasi tashkil etadi. "Pok va beayb tug'ilmoq, yoziqsiz dunyoga qadam qo'ymoq odamlar taqdiri va tirikligida nechog'li ulug' tole'dir. Odamning odoblighi, jahonning osoyishtaligi uchun jidu jahd qilmoq, uni asramoq va yorug'likka tomon eltmoq kerak" [8; 26-b.] degan fikrning o'zidayoq, irqiy tolerantlik yorqin ifoda etilgan. "Avesto"da behuda qon to'kuvchi urushlar, qirg'inlar, harbiy to'qnashuvlar, bosqinchilik hujumlari qoralanib, o'troq, tinch, osuda, osoyishta hayot kechirishga ham da'vat etiladi: "Jahon ahliga ozor yetkazmoqchi bo'lganlarning kirdikoridan menga hyech ranj yetmagaydir. Bu dushmanona xatti-harakatlarning kasri dushmanlarning o'ziga qaytgaydir", deb alohida ta'kidlanadi [8; 23-b.].

Qadimgi Xitoy, Hind, Misr, zardushtiylik madaniyatlarida shakllantirilgan bag'rikenglik g'oyalari keyinchalik islom falsafasi orqali qadimgi davrlardan ijodiy o'zlashtirilgan. Islom

madaniyatining G'arb ilg'or tafakkuriga ta'siri orqali bag'rikenglik Renessans davrining insonparvarlik g'oyalari asosida yangidan shakllantirilgan. Xitoy madaniyatida tolerantlik birovlariga nisbatan mehrlil munosabatni qabul qila olish va mehribon bo'la olishlikni bildirgan. Arab va musulmon madaniyatida tolerantlik "tasamul" tushunchasiga mos kelib, kechirimli bo'lish, yumshoqlik, mehribonlik, xayrixohlik, sabr va qanoat, birovlariga nisbatan hurmatli munosabatni anglatadi. Dunyo dinlari ichida buddizm tolerantlikni birovlarini hurmat qilish, mehrlil bo'lish, o'z so'zi ustida turish, birovlariga xuddi o'zidek izzatli bo'lish ma'nolarini anglatadi. Konfutsianlik tolerantlikni "O'zingga nisbatan xohlamagan narsalarni, birovlariga ham ravo ko'rma" aqidasi asosiga quradi. Ana shunday g'oyani xristianlik, induizm, jaynizm va boshqa diniy konfessiyalarda ko'rish mumkin. "Birortangiz o'z birodaringizni o'zingizdek yaxshi ko'rmasdan turib, e'tiqodli bo'lolmaysiz" degan aqidada islom dinidagi tolerantlik tushunchasining bosh mazmuni yotadi.

Shuningdek, islom dinining muqaddas manbalari "Qur'oni Karim" va "Hadisi Sharif"da ham insonning bag'rikengligi, mehr-muruvvat ko'rsata olishi kabi sifatlar ulug'lanadi. Masalan, hadislarida boshqa dinlarga mansub bo'lgan kishilarga tazyiq o'tkazish, qoralash katta gunoh ekani aytilib, odamlarni bunday illatlardan yiroq yurishga da'vat etiladi: "Kimki musulmon mamlakatida yashovchi boshqa dinga mansub kishini haqorat qilsa, qiyomat kuni o'tdan yasalgan qamchi bilan savalanadi", "Kimki sulh bitimi bilan yashayotgan g'ayridinni o'ldirsa, u jannatning bo'yini ham hidlamaydi", "Qora tanli xalqlarni ham do'st tutaveringlar, zero, ulardan uchtasi jannat ahlining ulug'laridan bo'lurlar: Luqmoni Hakim, Najoshiy, Muazzin Bilol Habashiy" [7].

Islomda diniy bag'rikenglik din arkonlarining asosiy mezonlari tizimiga singdirilgan. Islom madaniyatida insoniy va diniy bag'rikenglik aqidalari keng targ'ib va tashviq etilgan. Islomda inson kamoloti va uning zimmasiga yuklatiladigan an'anaviy vazifalar shaxsning bag'rikeng, sabr-bardoshli, hurmatli va o'zgalarga e'zozli munosabati darajasida qo'yilgan. Qur'oni Karim va Hadislarida (diniy) bag'rikenglik va uning inson komilligi xususiyati sifatida e'zozlanishi haqida yuqorida fikr yuritdik. Islom dini va uning tarixiy rivojlanish jarayonlari o'z takomili davrida har doim boshqa madaniyatlar va e'tiqodlarga hurmat bilan qaragan, ularning ilg'or tomonlarini o'ziga mujassam etish va singdirishga harakat qilgan, o'zi ham o'zga madaniyatlar axloqiy qadriyatlarini shakllanishiga ijobiy ta'sir o'tkaza olgan. Diniy bag'rikenglik, boshqa dinlarga hurmat bilash qarash yoxud biror dinga e'tiqod qilmaslik shartlari jamiyat a'zolari o'rtasidagi mavjud totuvlikni hurmat qilish va e'zozlash kabi masalalar islom dinining azaliy qadriyatlaridan hisoblangan. Jumladan, Qur'oni Karimning "Kafirun" surasida (109-sura) Alloh taolo Nabiyi Muhammad alayhissalomga o'sha kofirlar ibodat qilayotgan but-sanamlarga ibodat qilmasliklarini xitob qilib: "Ey kofirlar! Men sizlar ibodat qilayotgan narsalarga ibodat qilmasman, deb ayting", demoqda [27]. Bu sura esa tavhid surasi bo'lib, shirkdan yiroq bo'lishga, kofirlar ibodatidan Allohning ibodatini mustaqil qilib, alohida eshitishga, faqat Uning O'ziga ibodat qilib, Undan boshqa but-sanamlarga ibodat qilmaslikka buyurmoqda. Hatto bu haqda mubolag'a etib, takrorlab ta'kidlaydiki, oxiri Payg'ambarining o'zining dini va mushriklarning o'zlarining dinlari borligini aytib yakun yasaydi. Bu oyat yer yuzidagi barcha kofirlarni o'z ichiga oladi. Arabcha lafzdagi "Qul" kalimasining foydasi shuki, aslida Rasululloh sollallohu alayhi vasallam barcha ishlarda muloyim va yumshoq bo'lishga hamda odamlarga eng chiroyli ko'rinishda xitob qilishga buyurilganlar. Bu yerdagi xitob esa qo'pol bo'lib, Alloh taolo u Zotdan qiyinchilikni ko'tarib, qo'pollik qilishga buyurmoqda. Buni u Zot o'zlaridan gapirayotganlari yo'q... "Sizlarning diningiz o'zlarining uchun, mening dinim o'zim uchundir", ya'ni "Mushrikligingiz yoki kofirligingiz o'zingiz uchundir. Dinim o'zim uchundir. U tavhid, ixlos va Islomdir. Sizlarning diningiz esa ko'pxudolilikdir. U o'zingiz uchundir. Menga u yo'l topib o'tolmaydi. Dinim ham o'zim uchundir. U tavhid, ya'ni o'zimga kifoya qiladi. Men uchun u narsalaringizga yo'l toptirmaydi". Bu sura urush oyati bilan mansux emas. Tadqiqotchilar:

“Unda mansuxlik yo‘qdir, balki undagi maqsad tahdiddir, xuddi Fussilat surasining 40-oyatidagi “O‘zlaringiz xohlagan amalni qilaveringlar”, deyilgan Allohning so‘ziga o‘xshash”, deb aytishgan. Bu kabi oyatlar boshqa o‘rinlarda ham kelgan. Masalan, Yunus surasining 41-oyatida: “(Ey Muhammad,) agar ular sizni yolg‘onchi qilsalar, u holda ayting: mening qilgan amalim o‘zim uchun, sizlarning amalingiz o‘zingiz uchundir. Sizlar mening amalimdan poksizlar, men esa sizlar qilayotgan amallaringizdan pokdirman”. Yana Qasos surasi 55-oyatida “Bizlarning amallarimiz o‘zimiz uchun, sizlarning amallaringiz ham o‘zlaringiz uchundir”, deyilgan [27].

Rumiy qarashlari o‘zining maqsad va vazifalariga binoan jamiyat va inson hayotining deyarli hamma jihatlarini qamraydi. Ushbu ko‘p qirrali qarashlarni bag‘rikenglik g‘oyalari birlashtirib, ularga chuqur singadi. Rumiyning butun xalqqa, ayniqsa, yoshlarga taalluqli bo‘lgan, bag‘rikenglik g‘oyalari bilan sug‘orilgan ta‘limotining mazmuni va mohiyati “Masnaviy”da keltirilgan quyidagi misralarda ifoda topgan:

Bag‘rikeng bo‘lsa kishi ham ko‘ngli sof,

Har shahardin unga boqqay oftob [21].

Bag‘rikenglik, tenglik, birodarlikni o‘z o‘rnida qo‘yish uchun milliy an‘analar va umuminsoniy qadriyatlarga tayanamiz. Chunki bag‘rikenglik, birodarlik tushunchalari azal-azaldan qon-qonimizga singdirib kelingan qadriyatlardan sanalib, bu to‘g‘rida buyuk allomalarimizning hayot yo‘llari va qoldirgan ma‘naviy meroslarida ham qimmatli misollar ko‘p uchraydi. Shu o‘rinda Rumiy ijodi chuqur insonparvarlik, tolerantlik g‘oyasi, millat va xalqlar do‘stligi, yagona diniy e‘tiqod bilan yo‘g‘rilganligini ta‘kidlab o‘tish joizdir. Xalqimizning atoqli shoiri Alisher Navoiy ham “Nasoyim ul-muhabbat” asarida Rumiy haqidagi qimmatli ma‘lumotlar qatorida uning ma‘naviy dunyosini, irodasini, bag‘rikengligini anglatuvchi bir rivoyatni keltiradi:

“Mavlono bir kuni: “Men yetmish uch mazhab bilan birgaman”, – debdi. Bu gap uning raqibi qozi Sirojiddin Qazviniyning qulog‘iga borib yetibdi. Qozi bir muridini chaqirib: “Shu gapni ko‘pchilik ichida Jaloliddindan so‘ra, aytganiga iqror bo‘lsa, ayama, haqorat qil”, – deb buyuribdi. Murid shunday qilibdi. Mavltoni yomon so‘zlar bilan haqoratlabdi. Shunda Jaloliddin tabassum qilib: “Biz o‘shalar bilan ham birgamiz”, – deya haqoratchini mulzam qilgan ekan” [10; 337-b.].

Har bir mazhab bir maqsad sari, ammo turlicha qarashlar orqali o‘z faoliyatini boshqaradi. Bundan ko‘rinyaptiki, Rumiy 73 mazhabning mohiyatini anglagani uchun “ular bilan birgaman”, – deydi va insoniyatni bag‘rikenglik, ahillik sari chorlaydi.

Bag‘rikenglik dunyodagi turfa madaniyatlar, turli xalqlarning milliy qadriyatlari, an‘ana va urf-odatlarini hurmat qilishni anglatadi. Bunday bag‘rikenglik keng dunyoqarash, samimiy munosabat, hur fikr, vijdon va e‘tiqod negizida vujudga keladi. Bir rivoyatga ko‘ra: “Turli shaharlardan kelib qolgan to‘rt kishi – turk, arab, fors va yunon ittifoq bozor yonidagi chorrahada uchrashib qoladilar. Bir olijanob kishi ularga bir dirham sadaqa qilib o‘tib ketadi. Dirham o‘rtada, chunki unda har birining haqqi bor. Bu pulga biror yegulik sotib olmoqchi bo‘ladilar. Shunda fors – angur, turk – uzum, yunon – istafil, arab – eynab yemoqchiligini aytadi. Orada janjal ko‘tariladi: To‘rtalalari ham ayni bir narsa – uzumni xohlayotgan bo‘lsalar-da, bir-birining tilini tushunmaganlari uchun yoqa bo‘g‘ishib ketadilar.

Sohibi sirru azizu sad zabon,

Bo‘lsa erdi, sulh bo‘lgaydi hamon [21; 238-b.].

Mutafakkir shoir rivoyatni shunday yakunlaydi: birinchidan, ularning yonidan bir necha tilni biladigan biror donishmand inson o‘tganida, hammasining istagi bir ekanligini tushungan va qo‘llaridan pulni olib, uzum keltirib bergan va shu bilan janjalga nuqta qo‘ygan bo‘lar edi.

Bag‘rikenglik (tolerantlik) – “har bir muayyan insonni, uning fikri, nuqtai nazarini, har qanday boshqa madaniyat, dunyoqarashni, e‘tiqodni ular qanday bo‘lsa, shundayligicha qabul qilishga hozirlikdir. Bu bir-biriga o‘xshagan odamlarning birga ahillikda yashashga intilishidir” [23].

Bag'rikenglik ayrim shaxslarga yoki butun bir xalqqa xos xususiyat bo'lishi mumkin. Rumiyy "Masnaviy"da boshqa millatlarni, dinlarni qoralamaydi aksincha, har bir insonni o'zaro birodar bo'lib yashashga chorlaydi. Ma'lumki, islom dini chin mehr-muhabbat, sof iymon, e'tiqod, birodarlik, do'stlik, buyuk insoniy fazilatlar, axloqiy sifat, ta'lim-tarbiya asosiga qurilgan. Ana shu sababdan Rumiyy asarlari Qur'oni karim va Hadisi sharifga o'xshab, inson zotini ojizlik, gumrohlik, ishonchsizlik, ma'rifatsizlik chohidan ishq va diyonat, ilm va shijoat yuksakliklariga ko'taradi. Rumiyy qarashlari ham insonni nafsga, hirsu havasga, dunyoning o'tkinchi va bema'ni iddolariga qullikdan xalos etadi. Undagi fikr, tuyg'u va tushunchalar odamni Ollohni sevish, Yaratganga yaqinlashishga to'siq va parda bo'luvchi har qanday narsa va nuqsonga barham beradi. Hamma gap unda ifodalangan ma'no, obraz, ramziy-majoziy haqiqatlarni qanday qabul qilish va anglay olishdadir.

O'rta Osiyoning yana bir mashhur so'fiylaridan biri, Xoja Bahouddin Balogardon nomi bilan tanilgan Bahouddin Naqshband ham tasavvuf ta'limoti doirasida insonni bag'rikenglikka chaqirgan. Mazkur tariqatning to'rtinchi rahshalaridan biri "Xilvat dar anjuman" deb atalib, tashqi tomondan xalq bilan birga bo'lishlikni, ichki tomondan esa Haq bilan birga bo'lishlik g'oyasini ilgari surgan. Bahouddin Naqshbandning quyidagi aytgan so'zlari mavjud: "Izo hayyotum bi-tahiyatin fa-hayyuv bi-ahsani minho", ya'ni "Agar bir odam sizga salom va duo qilsa, siz undan yaxshiroq salom va duo qiling". "Iymon nima?!" degan savolga Xoja Bahouddin "insonlarga zarar keltirishi mumkin bo'lgan barcha narsalardan o'zini asrash – iymondir", deb javob beradi [12;58-b.].

Bag'rikenglik (tolerantlik) tushunchasining yuzaga kelish tarixi va rivojlanishi o'ziga xos tarixiy taraqqiyotga ega ekanligini ta'kidlab, shaxsda bag'rikenglikni shakllanishi masalasi Sharqning qomusiy olimlari tomonidan ilgari surilgan qarashlarda o'z aksini topganligini alohida qayd etish mumkin. Jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Jaloliddin Davoniy, Abdurahmon Jomiy, Unsurulmaoli Kaykovus, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalarning ilmiy merosida o'rganilgan [20].

Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida faqat fozil va mukammal davlat aholisigina o'zaro ahillikda, hamjihatlikda, adolat qoidalariga rioya qilgan holda yashashga qodir. Bunday davlat xalqiga urush, janjal va nizolar tamoman begona. Mutafakkir insoniylikka zid xatti-harakatlar, uni tahqirlovchi, izzat-nafsiga teguvchi, osoyishtaligiga rahna soluvchi tuban va yaramas illatlarni qoralaydi, insonning baxtli, saodatli umr kechirishiga xalaqit beruvchi turli bosqinchilik urushlari, adolatsizlik va zo'ravonlikni tanqid ostiga oladi. Alloma o'zining asarlarida tinchlik va osoyishtalik, turli millat va elatlar o'rtasida ahillik va o'zaro hurmat, do'stlik va birodarlik xususida so'z yuritadi.

Abu Nasr Forobiyning qimmatli qarashlaridan biri axloqiy fazilatlar – bilimdonlik, donolik va mulohazali bo'lish, vijdonlilik, kamtarlik, ko'pchilik manfaatini yuqori qo'yish, haqiqat, ma'naviy yuksaklikka intilish, adolatlilik kabi xislatlarni tushunadi. Ammo bu xislatlarning eng muhimi har bir insonning bilimli, ma'rifatli bo'lishidir. Shuning uchun ham Abu Nasr Forobiy axloq tushunchasiga aql bilan uzviy bog'liq holda tafakkurga asoslangan axloq sifatida qaraydi. Bu orqali Abu Nasr Forobiy axloqni xulq-atvor me'yorlari ifodasi sifatidagina emas, balki kishilar aqliy faoliyatining natijasi sifatida ham talqin etganligini ko'ramiz. Shuningdek, Abu Nasr Forobiy inson qadr-qimmatini kamsituvchi va o'zga mamlakatlarni bosib olishga intiluvchi davlat tuzumini qoralaydi. U odamlarni tinch-totuv va o'zaro hamkorlikda hayot kechirishga va insonparvar bo'lishga chaqiradi. Odamlarga nisbatan ularni birlashtiruvchi boshlang'ich asos insoniylikdir. Shuning uchun odamlar insoniyat turkumiga kirganliklari uchun o'zaro tinchlikda yashamoqlari lozim deb ta'kidlaydi Forobiy [13,14].

Abu Rayhon Beruniy kishilarning birlashib o'zaro hamkorlikda hayot kechirishini tabiiy hol deb hisoblaydi. Uning fikricha, insonparvarlik kishilarning ma'naviyat darajasi, o'zida ijobiy xislatlarni tarbiyalay olishi bilan ham bog'liq. Aqlli odam faqat o'tkinchi bo'lmagan

noyob ishlar qadriyatidan lazzatlanadi. Insonning ma'naviy qiyofasi va turmush tarzi esa uning o'z his-tuyg'ularini qvanday boshqara olishi bilan bog'liq. U insonga tabiatning gultojisi sifatida qarar ekan, har bir inson aql-zakovatli, yuksak axloqli, bilim ma'rifatli bo'lishi lozim, deydi. Uning e'tiqodiga ko'ra aqliy tarbiyani amalga oshirishdan maqsad – barkamol insonni tarbiyalashdir [25]. Beruniy har bir xalq jahon madaniyati va ilmiga o'z hissasini qo'shadi va u bilan boshqa xalqlar oldida faxrlansa, g'ururlansa arziydi, degan fikrlarni keltiradi. Beruniy qarashi bo'yicha, "har bir xalq kandaydir fan yoki tajribaning rivojlanganligi bilan farqlanadi". Garchand Beruniy yashagan davrda millat hali mustaqil sub'ekt sifatida shakllanmagan bo'lsa ham u xalqlardagi o'ziga xoslikni nazarda tutgan holda o'zining fikrlarini ilgari surganligini ko'rish mumkin. U "Tarixul Hind", "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" kabi asarlarida boshqa xalqlar vakillarining u yoki bu ilmiy sohalardagi muvaffaqiyatlarini ochiq ko'ngil bilan tahlil qiladi va boshqa millat, xalqlarni kamsitmaydigan fikrlar asosida ularning ham ongida o'ziga xos milliylik shakllanib borishini ko'rsatadi. Uning boshqa xalq, millatlar qadrini bilmagan odam o'z xalqi, millatining qadriga yetmasligi to'g'risidagi fikri g'oyat oqilona va umumbashariy ahamiyatga ega bo'lib, uning bu fikri bugungi o'zbek xalqiga xos bo'lgan bag'rikenglikning ildizlari ming yillarga borib taqalishining isbotidir. Beruniyning boshqa xalqlar madaniyati tadqiqotchisi sifatidagi yutug'ining asosi har bir masalaga xolisona yondashishi, milliy ongimizda shakllangan boshqa xalqlarga nisbatan hurmat, ajdodlarimizdan meros ekanini tasdiqlab, izohlab berishidadir. U fikrlarini "Asarni yozishga kirisha boshlab mendan so'ralgan narsaga yetkazuvchi vositalarning eng muhimi qadimgi millatlar haqidagi rivoyatlar, o'tmish avlodlar to'g'risidagi xabarlarini bildirishdir, chunki bularning ko'pchiligi u millatlar avlodidan va ularning rasm-rusum va qoidalaridan iboratdir, degan. Buni faqat "kitob ahllari" va turli din arboblari, shunga (e'tiqodlar) amal qiluvchi har xil maslak va ishonch egalari ergashish, ularning tushunchalarini hamisha asos tutish bilan bilinadi. So'ngra buni ko'pchilik kishilarning tabiatini pastkashlashtiradigan yomon axloqdan, haqiqatni ko'rishga imkon bermaydigan omillardan o'zni tozalagandan keyin ularning isboti uchun keltirilgan so'z va e'tiqodlarni bir-biriga solishtirish bilan bilinadi. Ana shu aytib o'tganim haqiqiy maqsadga yetkazuvchi eng yaxshi yo'l va bunga dog' tushiruvchi shak-shubhani yuvib tashlash uchun eng kuchli yordamchidir", deb bildiradi. Beruniyning fikricha, boshqa millat, xalqlar ongidagi ba'zi bir noto'g'ri fikr-mulohazalarga xos bo'lgan shak-shubhalardan xalos qiluvchi manba bu – ongdagi bag'rikenglikdir. Boshqa xalq, millatlarni o'rganish jarayonida qo'llaniladigan uslubning ta'rifi Beruniy tomonidan keltiriladi hamda uning mohiyati chuqur, aniq ochib beriladi. Alloma har bir inson, eng avvalo, shaxsiy ongni o'ziga xos bo'lgan ma'naviy-axloqiy prinsiplar (tamoyillar) asosida milliy ong darajasiga ko'tarishi lozimligini ko'rsatib, unga salbiy ta'sir qiluvchi xulqlardan saqlanuvchi imkoniyatlar yaratilishi zarurligini qayd qiladi. Bu esa tolerantlik yo'nalishi sifatida o'z xalqining madaniyatini, tarixini, ma'naviy hayotini va boyliklarini yaxshi tushunib, hurmat qilishni talab kiladi.

Ibn Sino yuksak axloqiy xislatlarga kishilarning bir-birlariga do'st bo'lib yashashi, hamkorlik qilishini kiritadi. Chunki har bir kishi jamiyatda odamlar bilan birga yashar ekan, ular bilan do'stona yashashga intiladi. Modomiki, inson aloqaga muhtoj ekan, boshqa birov bilan qo'shnihilik qilish uchun uning uyi yoniga uy soladi, o'zining ehtiyojini qondirish uchun esa, ishlab chiqarish mahsulotlarini almashtiradi, dushmanlardan saqlanish uchun o'zgalar bilan birlashadi. Mana shu tariqa kishilarda birlik hissi boshqalarga nisbatan sevgi-muhabbat va umumiy axloqiy negizlar ishlab chiqila boshlaydi. U insonda yaxshi xulqning shakllanishida xushxulq, ilmi do'st muhim rol o'ynaydi deydi. Abu Ali ibn Sino haqiqiy axloqiy fazilatlariga va ideal jamoaga shu mavjud dunyoda erishish mumkin, jamiyatda insonlar o'zaro yordam asosida yashashlari kerak deb ta'kidlaydi. Jamiyat kishilarning o'zaro kelishuvi asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi lozimligini ta'kidlaydi. Jamiyat a'zolarining hammasi bu qonunga itoat etishlari, qonun buzish va adolatsizlik, jazolanishi

basharti podshoning o'zi adolatsizlikka yo'l qo'ysa, xalqning unga qarshi qo'zg'oloni to'g'ri va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanmog'i lozim [18].

Abduxoliq G'ijduvoni o'zining "Odobi tariqat", "Vasiyatnoma" asarlarida – inson dunyoga kelar ekan, o'zining butun umrini jamiyatga, do'stlar va qarindosh-urug'larga yaxshilik qilishga sarflashi ular bilan tinch-totuv va ahil yashashi, xayrli ishlar bilan shug'ullanishi darkor deydi. Ayniqsa, Xojayi jahon xayru-saxovat qilishga katta e'tibor beradi. Ul zot "Maslak ul orifin" asarida saxovatni insonning eng yaxshi fazilati, saxovat egalarini javonmard kishilar deb ataydi. Mutassif "Vasiyatnoma" asarida insoniylik to'g'risida shunday deydi: "Odamlarga va ma'rifatli kishilarga xayrixoh bo'lg'in, yaxshi va yomon, saxiy va mehribon insonlarning barchasiga, Alloh yaratgan hamma narsaga xushmuomalada bo'lg'il. Ota-onangga, katta-kichikka minnatdorlik nazari ila boqqil" [14].

Amir Temurning adolat, qadr-qimmat, or-nomus, burch, mas'uliyat, vijdon, iymon-e'tiqod, halollik, fidoyilik singari ma'naviy-axloqiy qadriyatlar haqida necha-necha avlodu-ajdodlarga dastur va yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qiladigan ta'limoti "Adovat emas, adolat yengadi", "Adlu ehson bilan jahon gulshani obod bo'ladi", "Yaxshilarga yaxshilik qildim, yomonlarni esa o'z yomonliklariga topshirdim", "O'z saltanatimni shariat bilan bezadim" kabi o'gitlarida o'z ifodasini topgan [24; 49-b.].

Qomusiy olim Mirzo Ulug'bekning fikricha, axloq-odob inson ma'naviyati va ma'rifati kamolotida katta o'rin egallaydi. Insonlar orasida o'zaro munosabat, odamgarchilik, mehr-muhabbat, do'stlik, birdamlik, ahillik asosida yashash va faoliyat ko'rsatish, aqliy-axloqiy tarbiyaga ko'p jihatdan bog'liqdir. U jasurlik, mardlik, sabr-qanoat masalalarisha alohida e'tibor bilan qaraydi. Ruhan va jismonan baquvvat, aqlan yetuk, axloqan barkamol kishilar olimning fikricha, o'z yurtini, Vatanini dushmanlardan himoya qila oladigan, xalqparvar bo'lib shakllanadi [24; 52-b.].

Alisher Navoiy talqinida inson boshqa mavjudotlar ichida a'losi, uning gultoji hisoblanadi. Uning "Mahbub ul-qulub" asarida inson va uning yaxshi fazilatlarini tasvirlab, komil inson timsolini yaratadi. Asarda insonni komillikka eltuvchi yagona vosita bu sabr. "Sabr, – deydi, u achchiq, ammo foyda keltiruvchi, u qattiq, ammo ziyon-zahmatlarni daf etuvchi. Sabr – nasihatgo'y, achitib gapiradigan, kishi tabiati undan ozor chekadi, lekin amal qilgan oxirida murodiga yetadi. Sabr – tabib, badxo'r dori, bemor undan ozor tortadi, ammo so'ngida sog'liqqa erishadi" [11; 81-b.]. Alisher Navoiy "Odamlar ham borliqqa inson manfaatlari nuqtai nazaridan qarashi, insoniylikni yaratishlari, unga xilof bo'lgan hodisalar uchragudek bo'lsa uni bartaraf etish uchun kurashmoqlari kerak", — deydi. Bu fikrda inson, inson manfaatlari, qadr-qimmatini yuqori ekani, shu o'rinda u tarbiya jarayoni bo'ladimi, jamiyatda tutgan o'rni bo'ladimi, oilada tutgan o'rni bo'ladimi, farzandi, ayoli oldidagi tutgan o'rni yoki burchi bo'ladimi, har qanday vaziyatda ham adolat bilan oqilona yondashish va uchrashi mumkin bo'lgan muammolarni bartaraf etish nazarda tutilmoqda. Inson, Alisher Navoiy ta'biri bilan aytganda: "Barcha maxluqotning tojidir. U sharafli, sof, go'zal yashamog'i kerak". Alisher Navoiy o'z asarlarida insonning ma'naviy qudratini, boyligini, go'zalligini insoniyligini eng yuksak cho'qqilarga ko'taradi. Insonparvarlik bilan samimiy muhabbatni, vafoni, saxovatni tarannum etadi.

Navoiy orzu qilgan komil inson faqat ilmi bo'lish bilan qanoatlanib qolmasligi, balki u yana sabr-toqat, saxiylik, himmatlilik, to'g'rilik, rostgo'ylik, tavoze', adab va shu singari fazilatlarga ham ega bo'lishi lozimligini shart qilib qo'yadi. Navoiy haqiqiy komil insonni pok, mehnatsevar, sof vijdonli, insofli, to'g'riso'z, saxovatli, odobli, kamtar, hayoli, muruvvatli shaxs deb biladi. Bunday xislatlarni tarbiyalash kerak deydi va axloqiy fazilatlarga ta'rif beradi, ularning oqibatlarini tushuntiradi. Demak, yaxshi xulq asosi odob, u Navoiy nazdida barcha insoniy xislatlarning boshlanishi sanaladi [24; 54-b.]. Komil insonga xos xislatlar ana shunga bog'liq ravishda ta'rif beriladi. Zero, haqiqiy insonga xos xislatlar, qanoat, sabr, tavoze', ishq, vafo, saxovat, himmat, karam, muruvvat, hilm, yumshoq ko'ngillik, xuddi shu odobli kishida tarkib topadi. Demak, qanoat insoniylik belgisi. U insonni nafs yomonliklaridan, ta'magirlikdan saqlaydi.

"Sabr – achchiqdir", ammo foyda beruvchi, qattiqdir, – ammo zararni daf etuvchi, sabr shodliklar kalitidir va bandlar ochqichidir. Saxiylikka insoniylikning haqiqiy mezoni sifatida

ta'rif beriladi: saxiylik (qo'li ochiqlik) kishilik bog'ining hosildor daraxtidir, balki u daraxtning shirin mevasidir, odamgarchilik o'lkasining to'liqlik daryosi, balki u tutqin daryosining asl gavharidir". Demak, saxovatning zamirida Navoiy odamlarning mushkulini oson qilishda unga beriladigan minnatsiz yordam berishni tushunadi va shunday xislat egasi bo'lishga da'vat etadi [22]. Alisher Navoiy ham o'zbek tolerantligi negizida el-yurtga, xalqqa, muxtojlariga yordam berishni eng yuqori qaram deb hisoblaydi.

“Qaram – bir jabrlanganning qattiqchilik yukini ko'tarmok va uni o'sha qiyinchilikdan qutqarmoqdir. Qaram – birov mashaqqat tikani og'irligini ko'tarmok va u tikan uchidan guldek ochilmoq va o'sha qilingan ishni qaytib tilga keltirmaslik, og'izga olmaslik, ishiga minnat qilmaslik va uning yuziga solmaslikdir” – deb, Alisher Navoiy tolerantlik tuyg'usi asosini talqin qiladi.

Sharqning mashhur mutafakkiri Voiz al-Koshifiy tolerantlik xususida shunday yozadi: “Yaxshi xulq mamlakatning to'zi, ya'ni mazmunini belgilovchi omildir. Chunki har bir taom tuzsiz bemaza bo'lgani kabi, axloqsiz jamiyat va axloqsizlik bilan o'tayotgan umr mazmunsizdir”. Mutafakkir bag'rikenglikni jamiyat, xalq uchun har bir rivojlanish davrida qilingan ishlar bilan baholaydi. Inson hayoti ravon daryodek o'tib ketaveradi. Gap uni foydali, mazmunli, yaxshi ishlarga sarf qilishdadir. Inson dunyoda uchta yaxshilik qilishi kerak: birinchisi – odamlar uchun – uy, ko'prik, yo'l qurishi; ikkinchisi – mevali daraxt o'tkazishi; uchinchisi – farzand qoldirishi kerak. Chunki bu yaxshiliklar olamda sobit qolur [19]. Husayn Voiz Koshifiy “Axloqi Muhsiniy” [26] risolasida yetuk va komil inson haqida, ular egallashi lozim bo'lgan axloiy xislatlar, go'zal fazilatlar to'g'risida o'z davri uchun qimmatli va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan g'oyalarni ilgari surdi. Ul zot yaxshilik va yomonlik, adolat, sabr, rizo, ixlos, hayo, adab, ehson, saxovat, shafqat va marhamat, shijoat, rostgo'ylik, xayrli ishlar, muloyimlik va boshqa axloq va xulq-odob qoidalarini ko'rib chiqadi.

Odamda insoniylik va insonparvarlikni belgilovchi muhim omillardan yana biri axloq va xulq-odob qoidalaridir. Husayn Voiz Koshifiy xuddi boshqa mutasavviflar singari komil inson haqida fikr yuritgan. Uningcha, inson yuksak fazilatli, komil inson bo'lib yetishishi uchun muttasil poklanib, gunohlardan va harom-harish ishlardan forig' bo'la borishi lozim. “Axloqi Muhsiniy” asarida keltirilishicha, odobli, adolatli, o'z burchiga sodiq, vijdonli, or-nomusli, sabr-toqatli, hayoli, sobitqadam, saxiy, rostgo'y, shijoatli, farosatli, hushyor bo'lishi, doimo yaxshilik qilishga intilishi darkor. Olimning fikricha, bunday fazilatlarini egallagan shaxs haqiqiy insonparvar bo'lib yetishishi mumkin.

Ayniqsa, Koshifiy dunyoqarashida insoniylik insonparvarlikning asosi bo'lib, bunga yaxshilik, rostgo'ylik va saxiylik xizmat qiladi. Yaxshilik keng ma'noni anglatuvchi tushuncha bo'lib, o'zida butun ijobiy xislatlar, odamiylik, muhojirlarga yordam, inson qadr-qimmati va shunga o'xshash yaxshi fazilatlar yig'indisidir. Alloma yaxshilikni, eng avvalo jamiyat manfaati yo'lida qilingan xayrli ishlarni tushunadi. Koshifiy yaxshilik va ezgulikni kishilararo munosabatlardan, o'zaro aloqadan qidiradi.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, insonlardagi bag'rikenglikni shakllanishi ulardagi shaxs sifatleri, xususiyatlari hamda atrofdagi insonlar va tashqi ta'sirlar bilan uzviy bog'liq. Ayniqsa, sharqning qomusiy olimlari tomonidan bag'rikenglik masalasi komil insonni tarbiyalash, irodaviy sifatleri shakllanishi, jamoa va shaxslararo munosabatlar, shaxsning axloqiy sifatleri va axloqiy kamoloti doirasida tushuntirishga harakat qilingan. Bu esa mazkur tushunchaning ko'p qirrali ekanligidan dalolat beradi.

Bag'rikenglik tushunchasi qadimdan oq birovlarini o'zidek bilish, o'zgalarga ozor yetkazmaslik, o'zgalar his-tuyg'ulariga quloq tutish va diqqat etish, o'zgalarni anglashga sa'y-harakat aqidalari asosiga qurilgan. Turli millatlar, dinlar tarkibida xuddi ana shunday g'oyalarning qanday talqin qilinganligi barcha mavjud millatlar, dinlar tarkibida bag'rikenglik tushunchalarining ildizlari mavjudligini isbot etadi.

Shunday qilib, milliy va diniy bag'rikenglik aqidalari va bag'rikenglik tamoyillari Sharq mutafakkirlarining islom madaniyati tarkibidagi falsafa, fiqh, san'at, tarix, adabiyot kabi ilmlar doirasida rivojlantirilgan, targ'ib va tashviq etilgan, inson tarbiyasi va komilligining muhim jihatlardan deb sanalgan.

Adabiyotlar:

1. YUNESKO Bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi. – T.: 2004. – B.12.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: "O'zbekiston", 2014.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni// "Ma'rifat" gazetasi. 2016 yil 17 sentyabr.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi // 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.// <https://lex.uz/dos/3107036>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Farmon. // "Xalq so'zi" gazetasi. 2017 yil 20 may.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o'rganish va keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. – T.: Ma'naviyat, 2019. – B. 264-265.
7. Al Buxoriy Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil. Hadis: Al-jome' as-Saxih (Ishonarli to'plam). 4 jildlik. – T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1991, 1992, 1994, 1996.
8. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarj. – T.: Sharq, 2001. – 400 b.
9. Abu ali ibn Sina. Izbrannoe. V 2-x tomax. – Dushanbe-Ashgabat, 2003. – 187 s.
10. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat // Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 17-jild. –T.: Fan, 2001. –B. 337.
11. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent, 1983 yil, 81-bet.
12. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhummad Ali. Bahouddin Balogardon. Forschadan tarjima. M.Hasaniy tarjimasi. – T.: Yozuvchi, 1993. – B. 58
13. Aliqulov H. Abu Nasr Forobiyning ijtimoiy-ma'naviy merosi. – Toshkent, "Noshir", 2012. – 112 b.
14. Aliqulov H. Falsafiy meros va ma'naviy-axloqiy fikr rivoji. Falsafa va huquq instituti, 37-bet).
15. Beruniy Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. 1-tom. -T.: Fan, 1968. – 488 b.
16. Beruniy Abu Rayhon. Tarvihalar. T.: Meros, 1991.– B. 38.
17. Bafayev M.M. Globallashuv jarayonida milliy bag'rikenglikni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik determinantlari. – Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2021. – 45b.
18. Irisov A. Abu Ali ibn Sino hayoti va ijodiy merosi. T.: Fan, 1980. – B. 137-138
19. Mahmudov R. Deganimni ulusqa marg'ub et. – Toshkent, 1992. – B 44-52.
20. Ma'naviyat yulduzlari: Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001. – 103-bet.
21. Rumiyl Jaloliddin. Masnaviyi ma'naviy / Forsiydan O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol tarj. – T.: "MeRIYuS" XHMK, 2010.
22. Pedagogika tarixi. Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun qo'llanma. K.Hoshimov, S.Nishonova, M.Inomova va boshq. – T.: O'qituvchi, 1996. – 188 b.
23. Самохвалова В.И. О содержании понятия «толерантность» в современном культурном контексте. [Электронный ресурс] // URL: http://www.intelros.ru/readroom/fg/fg_1/5392-o-soderzhanii-ponyatiya-tolerantnost-v-sovremennom-kulturnom-kontekste.html
24. Tillayeva G.H. Akmeologiyaning ijtimoiy-axloqiy muammolari. O'zRFA, Falsafa va huquq instituti, 2012 y. – B. 48-49
25. To'raqulov E., Raximov S. Abu Rayxon Beruniy ruhiyat va ta'lim-tarbiya haqida. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 78 b.
26. Husayn. Axloqi Voiz Koshifiy Muxsinii. – T.: 1992. – 224 b.
27. <http://www.quran.uz/tafsir/tafsirlar/tafsiri-munir/406-maqola.html>